

УДК: 811.112'37

ДІАХРОНІЧНИЙ ТА ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ ВЖИВАННЯ АДРЕСАТНИХ ЗАЙМЕННИКІВ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

І.М. Панченко (Харків)

В статті розглядається історична динаміка адресатних займенників німецької мови. Розвиток адресатних займенників демонструє тісний зв'язок релевантних прагматичних конвенцій з історією Німеччини, з національно-культурною свідомістю німецької мовної спільноти. Вживання адресатних займенників пов'язано з когнітивними процесами вибору відповідної форми і зумовлено соціо-культурними параметрами комунікації.

Ключові слова: адресатний займенник, ввічливість, етикет, звернення, культура, соціальний статус.

И.М. Панченко. Диахронический и лингвокультурный аспекты употребления адресатных местоимений немецкого языка. В статье рассматривается историческая динамика адресатных местоимений немецкого языка. Развитие адресатных местоимений демонстрирует тесную связь релевантных прагматических конвенций с историей Германии, с национально-культурным сознанием немецкой языковой общности. Употребление адресатных местоимений связано с когнитивными процессами выбора соответствующей формы и обусловлено социо-культурными параметрами коммуникации.

Ключевые слова: адресатное местоимение, вежливость, культура, обращение, социальный статус, этикет.

I.M. Panchenko. Diachronic and linguocultural aspects of German address pronouns use. This article gets a view of the historical dynamics of German address pronouns. The development of address pronouns displays close connection to relevant pragmatic conventions with Germany's history, with national-cultural consciousness of German linguistic community. German address pronouns use is connected with cognitive processes of choosing an adequate form and is determined by sociocultural characteristics of communication.

Keywords: address, address pronoun, culture, etiquette, politeness, relative status.

Мова є важливим фактором ідентифікації людини та нації. За словами Неверова С.В., "увібравши з дитинства елементи національної культури, люди несвідомо посилають і приймають масу сигналів невербальних засобів комунікації і розуміють один одного з півслова" [6, с. 334]. Ще В. фон Гумбольдт та Я. Грімм наголошували, що мова невід'ємно пов'язана з культурою народу, адже мова вербалізує культурні концепти, і є, таким чином, передумовою її виникнення.

Оскільки кожен носій мови одночасно є і носієм культури, то мовні знаки виконують функцію знаків культури і є засобом репрезентації її основних положень. Саме завдяки цьому мова здатна відображати культурно-національну ментальність її носіїв [3, с. 70].

В процесі історичного та культурного розвитку кожний етнічний колектив формує свою власну на-

ціонально-специфічну систему правил комунікативної поведінки, важливим елементом якої є мовний етикет. Мовний етикет є невід'ємною складовою національної культури будь-якого народу. В різних культурах вербальні, невербальні та паравербальні засоби вираження ввічливості чи грубості, поваги чи зневаги, дистанції чи інтимності можуть бути різними. Серед мовних засобів етикету особливу увагу привертають адресатні займенники. Необхідність вивчення їх функціонування обумовлена постійними змінами в прагматичних конвенціях їх вживання у контексті сучасних дослідницьких процедур лінгвістики.

Метою статті є дослідження національно-специфічних особливостей вживання адресатних займенників німецької мови в діахронічному аспекті.

Об'єктом дослідження є адресатні займенники німецької мови в їх діахронічних варіантах: *du*,

Sie, ir, ihr, Ihr, wir, Er/Sie, man, jemand. Предмет дослідження – особливості історичної динаміки вживання адресатних займенників німецької мови в діалогічному дискурсі. Матеріалом дослідження слугують літературні твори німецьких авторів XVII – XXI сторіччя.

Категорія звернення є одним з найбільш цікавих та вживаних знаків мовного етикету. В зверненні яскраво реалізуються соціальні сигнали на зразок “свій-чужий”, “знайомий-незнайомий”, “далекий-близький”, “рівний-старший / молодший за віком та/чи положенням”. Саме тому доречне використання форм адресатних займенників, що є адекватним комплексу ситуативних і соціально-узуальних умов, належить до глобальних правил спілкування та мовної поведінки носіїв мови [8, с. 79].

Масамі Нагато, підкреслюючи релевантність вивчення парадигми мовленнєвої поведінки носіїв мови, стверджує, що однозначних правил вибору того чи іншого адресатного займенника не існує, тому кожна нова комунікативна ситуація вимагає від комунікантів когнітивного аналізу й відповідної реакції. Система вербальних форм ввічливості, до яких належить і вибір адресатного займенника, означає для комунікантів регламентовані правила, дотримання яких дає можливість взаємодіяти один з одним. В залежності від характеру стосунків між партнерами інтеракції загальноприйнятими є ті чи інші форми поведінки. При цьому важливими факторами є вік, ступінь знайомства та соціальний статус комунікантів. М. Нагато визначає звернення як засіб створення бажаної соціальної ситуації та як сигнал адресату чи групі адресатів, як слід розуміти цю ситуацію. При цьому вербальні індикатори ввічливості можуть бути різними. В німецькій мові ввічливість реалізується за допомогою різноманітних синтаксичних та стилістичних засобів [11, с. 15].

В процесі історичного та культурного розвитку протягом декількох століть система звернення німецької мови зазнала багатьох змін. В ранньогерманському та готському адресатні займенники майже не вживалися, а звернення реалізувалося за допомогою флексії дієслова. Пізніше довгий час

єдиною формою звернення було *du* для позначення одиничного адресата та *ir* при звертанні до декількох адресатів [10].

В середньовічній німецькій мові (750–1050 рр.) значно поширилося використання прономінальних форм звернення. Під впливом французької мови з’явилася нова форма звернення – *Ihr*, яка мала подвійну соціально обумовлену конотацію. Звертання *Ihr* у симетричному мовленнєвому акті між представниками дворянського стану слугувало проявом глибокої поваги, дружби та любові, проте вживання *Ihr* представниками нижчих соціальних прошарків суспільства (селян, робітників), для яких найбільш звичним адресатним займенником був *du*, могло бути проявом крайнього ступеня зневаги. В цей період вибір адресатного займенника набуває дуже важливого соціально-регуляторного значення, виконуючи функцію своєрідного індикатора приналежності до стану вільних чи кріпаків.

Виникнення множинної форми звернення, так званої *pluralis majestatis*, має історичне підґрунтя. В 395 році римські імператори, брати Аркадіус та Гоноріус, успадкувавши владу, почали правити Римською імперією удвох. За таких обставин брати позначали себе за допомогою займенника *Wir*, а звертання до них здійснювалося відповідно за допомогою займенника *Ihr*. Пізніше ця форма звернення розповсюдилася серед знаті, а ще пізніше стала вживатися в будь-якій ситуації соціальної нерівності, наприклад:

„*Wo, zum Sackerment, kommt Ihr denn her? Und in diesem Rock. Kehrt ihn um. Wie verändert, wie abgefallen, wie blaß? Ihr könntet mir’s hundertmal sagen, Ihr wärt Stolzius, ich glaubt es Euch nicht.*“ [Lenz, с. 211].

У роки Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.) займенник *Ihr* втрачає первісну функцію підкресленої ввічливості та використовується по відношенню до всіх соціальних станів. Ця тенденція пов’язана з реформаторськими подіями у суспільстві та прагненням “облагородження мови”. У XVII сторіччі а зміну *Ihr* приходить етикетне *Er/Sie*, що походить від запозичених буржуазією титулів *Herr/Frau*, наприклад:

Rahel: Ach – was will Er hier?

Adam: einen schonen guten Abend, Jungfer.

Rahel: Ich frage den Henker nach seinem guten Abend. – kommt er wieder her zu zanken? [Lenz, с. 61]

Проте як максимально ввічлива ця форма звернення проіснувала не довго, звертання до адресата в формі третьої особи однини набуло зневажливого значення, альтернативою ж став займенник третьої особи множини *Sie*. Саме він зміг поєднати у собі дві якісні характеристики ввічливості, що характерні для форм *Ihr* та *Er* – надання адресату форми множини та дистанціювання, відчуження від нього.

У парадигмі німецьких займенників XVII–XVIII століть поряд з вищезазначеними формами функціонували маргінальні новоутворення *Hochderselbe*, *Hochstderselbe*, *Dieselben* та інші, які не були прийняті нижчими прошарками суспільства й використовувалися лише у мовленнєвих творах епістолярного жанру [1, с. 20].

На початку XVIII сторіччя у німецькому парадигма категорії звернення в німецькій мові є чотирихелементною, паралельно вживаються як *du* / *Sie*, що впевнено укріплюють свої позиції, так і набувши нової конотації *Er* / *Ihr*. Крім того у цей період з'являється дружнє *du*, що викликане “культу дружби часів Гете” та традицією “пиття на брудершафт”. Очевидно саме тоді *du* на початку звертання стало вживатися в функції вигуку (*Gei!*, *Слухай!*) і мати при цьому панібратську, або навіть зневажливу конотацію:

Du Anne! Wer befahl ihr das Kind zu geben?
[Lenz, с. 67]

Ця тенденція повернеться у 80-х роках XX століття, коли колективне *du* стало невід'ємним атрибутом субкультури хіппі.

Починаючи з 90-х років значний вплив на розвиток парадигми німецьких адресатних займенників мала всесвітня глобалізація, а саме поширення англійської мови та популяризація інтернет-комунікації. Користувачі німецьких інтернет-сайтів здебільшого тяжіють до вживання менш формальних форм позначення адресата. Відвідувачі інтернет-форумів, як правило, також обирають форми

du та *ihr* (2-га особа множини), при чому ці форми настільки укріпили свої позиції, що звертання *Sie* сприймається скоріш як підкреслення дистанції, ніж як максимально ввічлива форма.

Отже вибір комунікантами адекватного адресатного займенника в процесі спілкування зумовлений низкою соціальних, культурних, історичних, психологічних та ситуативних факторів. Н. І. Формановська [7, с. 4] вважає, що адресатний займенник *Sie* свідчить про ввічливість і вживається:

- по відношенню до незнайомого або малознайомого адресата;
  - при офіційному спілкуванні;
  - при підкресленню ввічливому, стриманому відношенню до адресата;
  - по відношенню до рівного чи старшого (за віком, соціальним статусом) адресата.
- Звертання *du* використовується:
- по відношенню до добре знайомого адресата;
  - при неофіційному спілкуванні;
  - при дружньому, фамільярному, інтимному відношенню до адресата;
  - по відношенню до рівного чи молодшого (за віком, соціальним статусом) адресата.

Натомість А. Вежбицька вказує на відсутність безпосереднього семантичного зв'язку між авторитарністю адресата та вибором адресатного займенника по відношенню до нього: “...в формі *Sie* нет ничего собственно авторитарного. Обращаясь к одним, употребляя местоимение *Sie*, а к другим – *du*, говорящий проводит различие между двумя типами межличностных отношений; грубо говоря, с одной стороны, между отношениями с теми, с кем он хочет общаться как с людьми, которых он хорошо знает или как с равными ему, с другой стороны, с теми, с кем он не хочет общаться таким образом. Используя при обращении *Sie*, говорящий совсем не обязательно хочет показать, что он расценивает собеседника как обладателя власти” [2, с. 165].

Загальноприйнятими формами позначення адресата в сучасній німецькій мові є *du*, *ihr* та *Sie*:

„*Mama, du weißt doch, wie wichtig in der heutigen Arbeitswelt Teamarbeit ist. (..)*“ [Bloom, с. 47]

„Dem Axel werden wir das mit dem verweis aber heimzahlen und dem Daum auch!“

„Niemandem werdet ihr etwas heimzahlen. Jetzt zahle ich es euch heim (...)“ [Bloom, с. 48]

„Frau Gruber, ich ersuche Sie dringend, mir mitzuteilen, was Sie über den Friedhofswärter wissen. Sie machen sich strafbar, wenn Sie etwas verschweigen!“ [Bloom, с. 74]

Проте в повсякденному спілкуванні вибір коректного адресатного займенника дедалі частіше викликає сумніви. Так, займенник *wir* в розмовно-фамільярному мовленні може використовуватися як довірливе, дружнє звертання до другої особи, наприклад:

Aber Kinder, ihr wisst doch, das dürfen wir (dürft ihr) nicht machen.

Na, was haben wir (Sie) denn für Sorgen?

Wie haben wir denn heute Nacht geschlafen?

На відміну від нейтрального *wir*, що позначає мовця та слухача / слухачів, від даного значення залишається лише слухач / слухачі. Таким чином мовець ніби підкреслює свою причетність до того, що відбувається. При цьому між комунікантами існують певні відносини, що стосуються виконання соціальних ролей на кшталт лікар – пацієнт (так зване *Krankenschwester-wir*), учитель – учень, батьки – діти і т.п. Адресат по відношенню до адресата виконує підпорядковує роль [5, с. 110].

В залежності від регіону, вживання адресатних займенників теж може мати певні особливості. Так, в Західній Німеччині форма *du* є більш поширеною, ніж у Східній, а для нижньонімецьких діалектів ввічлива форма взагалі не є характерною. В саксонському та баварському діалектах Німеччини, в деяких областях Швейцарії та серед німців Поволжжя, все ще доволі часто можна почути застарілу ввічливу форму *Ihr*.

Крім того, в німецькій мові існують особливі перехідні форми звертання – так звані Гамбурзьке *Sie* (звертання на *Sie*, але за ім'ям), Кельнське *Du* (звертання на *Du*, але за прізвищем) та Мюнхенське *Du* (*du* + *Frau* + прізвище):

„Auf Ihr Wohl, Gustav, alles wird gut!“ [Thoma, с. 76]

Складність та суперечливість вибору доречного адресатного займенника в комунікативній ситуації спричиняє виникнення нових форм, що дозволяють уникнути чи “обійти” пряме звернення. До таких конструкцій учасники мовного акту вдаються за умов відсутності чіткої ідентифікації соціальних відносин між адресатом та адресантом.

Широкий спектр мовних засобів дає можливість обрати доречну для конкретної мовної ситуації форму. В залежності від цього вибору звернення може мати як підкреслено ввічливу, так і, навпаки, панібратську, зневажливу чи навіть принизливу конотацію.

Поширеною формою позначення адресата без вживання адресатного займенника є невизначено-особовий займенник *man*. Така форма є характерною для перехідних зон модусів мовної поведінки, тому що вона відзначається нечіткою окресленістю, непрямо вказує на агенса, а також некатегорично та посередньо позначає адресанта. Комунікант, що знаходиться в свідомо невігідній соціальній позиції, намагається підтримати за допомогою *man* певну дистанцію, поки в процесі спілкування не стане зрозумілим, який напрям мовної поведінки санкціонує його співрозмовник [4, с. 187].

В той самий час невизначено-особовий займенник *man*, що вживається особою, яка знаходиться в доміантній соціальній позиції, має іронічний поблажливий характер, знімає категоричність докору. Така ситуація спостерігається в модусі ввічливої мовної поведінки при несиметричних відношеннях комунікантів.

Ще одним проявом дистанції при звертанні є використання займенників третьої особи однини та множини (*er / sie / sie – він / вона / вони*). Уникаючи прямого звертання, адресант намагається принизити опонента, позбавляючи його можливості особистого звернення.

Замість займенника можуть вживатися також „*Herr*“, „*Frau*“, рідше „*Dame*“ в формі третьої особи, інколи з прикметником („*junge Dame*“). В даному випадку звертання, навпаки, набуває підкреслено ввічливу, іронічну чи піддесливу конотацію.

Проте існує ряд непрономінальних конструкцій уникання вибору адресатного займенника. До них належать форми короткого імперативу, інфінітив в функції імперативу, конструкції типу *wie wäre es mit...?* (як щодо...?) тощо:

„Darf es noch etwas sein?“, *fragt plötzlich eine Stimme.*

Hugo steht auf. Der Kellner steht am Tisch.

„Oh ja, bitte,“ *antwortet Hugo, „einen Kaffee.“*
Der Kellner sieht die beiden Gläser.

„Einen oder zwei?“ *fragt er.*

„Einer ist genug, glaube ich.“ [Thoma, с. 14].

Таким чином, розвиток адресатних займенників протягом майже тисячоліття демонструє тісний зв'язок релевантних прагматичних конвенцій з історією Німеччини, з національно-культурною свідомістю німецької мовної спільноти. Вживання адресатних займенників пов'язано з когнітивними процесами вибору відповідної форми і зумовлено соціокультурними параметрами комунікації. Реалізуючи мовленнєвий акт, мовці свідомо чи несвідомо “оцінюють” потенційного адресата та, проаналізувавши отриману інформацію та враховуючи характер комунікативної ситуації, обирають доречну форму звертання.

Перспективи дослідження полягають у поглибленому аналізі вживання адресатних займенників німецької мови, їх характеристик як національно-культурних концептів та способів їх імпліцитного вираження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безуглая Л.Р. К прагматической истории языков в сопоставительном аспекте. / Л.Р. Безуглая. // Вісник Харків. нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна. Іноземна філологія на межі тисячоліть. – 2000. – № 471. – С. 15–

21. 2. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики / А. Вежбицкая. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 272 с. 3. Володіна Н.В. Лінгвокультурологічний аспект номінацій смерті в німецькій мові / Н.В. Володіна // Актуальні проблеми іноземної філології: Лінгвістика і літературознавство. – 2008. – № 2. – С. 70–74. 4. Глушак В.М. Парадигма речевого поведіння немців / В.М. Глушак // Знання. Понимание. Умение. – Москва, 2007. – №3. – С. 183–189. 5. Жердева В.Б. Личные местоимения и их разговорная специфика (на материале немецкого и русского языков) / В.Б. Жердева. // Теоретическая и прикладная лингвистика. Проблемы философии языка и сопоставительной лингвистики. – 1999. – № 1. – С. 105–116. 6. Неверов С.В. Особенности речевой и неречевой коммуникации японцев. / С.В. Неверов. // Национально-культурная специфика речевого поведения – М.: Наука, 1977 – С. 320–338. 7. Формановская Н.И. Речевой этикет. Русско-немецкие соответствия / Н.И. Формановская, Х.Р. Соколова – М.: Высшая школа, 1992. – 98 с. 8. Формановская Н.И. Русский речевой этикет: Лингвистический и методический аспекты. / Н.И. Формановская. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 160 с. 9. Hadwiger D. Das Duzen und Siezen. / D. Hadwiger. Режим доступу: <http://www.hausarbeiten.de/faecher/vorschau/104464.html> 10. Nagatomo Masami Th. Die Leistung der Anrede- und Höflichkeitsformen in den sprachlichen zwischenmenschlichen Beziehungen. Ein Vergleich der soziativen Systeme im Japanischen und Deutschen / Masami Th. Nagatomo. Münster: Institut für Allgemeine Sprachwissenschaft der Westfälischen Wilhelms-Universität, 1986 – 452 S.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Bloom L. Rosen in Sankt Johannis. Roman. / L. Bloom. – Frankfurt am Main [u.a.]: Fouque Literaturverlag, 2002. – 287 S. 2. Lenz J. Werke in einem Band / J. Lenz. – Weimar: Aufbauverlag Berlin und Weimar, 1980. – 419 S. 3. Thoma L. Die Blaumacherin / L. Thoma. – Madrid: Max Hueber Verlag, 2003. – 110 S.